

الشمس الحرمین الحرمین

تقدیم به:

افرازنده پرچم توحید و ایمان
زداینده زنگار شرک و عصیان
زنده‌کننده تعالیم اسلام و قرآن
درهم‌کوینده اساس ظلم و طغیان
حضرت حجة بن الحسن العسكري علیه السلام
و پدران و اجداد طاهرش علیهم السلام

سرشناسه:	موسوی، خلیل
عنوان و نام پدیدآور:	مراتب توحید الهی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت / خلیل موسوی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی <small>ص</small> ، ۱۳۹۳.
شابک:	۹-۶۸۳-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸
فروست اصلی:	مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی <small>ص</small> ، ۱۳۹۳/۲۸۹/پ۱۹۶
فروست فرعی:	دفتر تدوین متون پژوهشی ۱۴
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه: [۲۷۹]-۲۸۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	توحید
موضوع:	حکمت متعالیه
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی <small>ص</small> العالمیه.
رده بندی کنگره:	مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی <small>ص</small> ، ۱۳۹۳ BP۲۱۷/۴/م۷۸۵
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۴۲
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۵۳۶۹۳

مراتب توحید الهی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت

خلیل موسوی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ

مراتب توحید الهی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت

مؤلف: خلیل موسوی

چاپ اول: ۱۳۹۳ش / ۱۴۳۶ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۱۳۵۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

- قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵۹
- قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

pub.miu.ac.ir - miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: عباس ثقفی
- معاونت تولید: روح‌الله سلمانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکر
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- آماده‌ساز: محمد جعفری
- صفحه‌آرا: محمد خسروبیگی
- ویراستار: عجمی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های جدیدی در حوزه علوم انسانی فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری - دام ظلّه العالی - است.

«جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم العالمیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان مراتب توحید الهی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت حاصل پژوهش فاضل گرامی جناب آقای خلیل موسوی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه.....	۱۵
۱. کلیات و مفاهیم.....	۱۹
درآمد.....	۱۹
۱. مفاهیم.....	۲۰
الف) توحید.....	۲۰
یکم: توحید در لغت.....	۲۰
دوم: توحید در اصطلاح.....	۲۱
ب) اقسام توحید.....	۲۳
یکم: توحید نظری.....	۲۳
دوم: توحید ذاتی.....	۲۵
سوم: توحید صفاتی.....	۲۵
چهارم: توحید افعالی.....	۲۶
پنجم: توحید عملی.....	۳۱
ج) حکمت متعالیه.....	۳۱
یکم: بررسی عرفی و لغوی.....	۳۱
دوم: بررسی اصطلاحی(راز برتری حکمت متعالیه).....	۳۵
۲. مبانی بحث توحید در حکمت متعالیه.....	۴۱
الف) اصالت وجود.....	۴۴
ب) تشکیک وجود.....	۴۵

- ج) وحدت شخصی وجود..... ۴۷
- د) صرف الوجود..... ۵۱
- ه) بسیط الحقیقه..... ۵۲
- و) وحدت حقه حقیقه..... ۵۵
۲. اثرپذیری حکمت متعالیه از قرآن و سنت..... ۵۹
- درآمد..... ۵۹
- برخی گونه‌های اثرپذیری حکمت متعالیه از قرآن و سنت..... ۶۴
۱. اقتباس و الهام‌گیری..... ۶۵
- الف) جهت‌دهی در پرداختن به مسائل فلسفی..... ۶۵
- یکم: الهیات بالمعنی الاخص..... ۶۶
- دوم: مبحث علیت در حکمت متعالیه..... ۶۷
- سوم: وحدت شخصی وجود..... ۶۸
- ب) طرح مسائل جدید در فلسفه..... ۷۱
- یکم: طرح اصالت وجود با استفاده از آیه نور..... ۷۲
- دوم: حرکت جوهری..... ۷۷
- سوم: قاعده بسیط الحقیقه..... ۷۹
- چهارم: حدوث جسمانی و بقای روحانی نفس..... ۸۲
- ج) طرح استدلال‌های نو..... ۸۶
- یکم: برهان صدیقین..... ۸۷
- دوم: اثبات شعور عمومی موجودات..... ۹۰
۲. استشهاد..... ۹۳
- الف) اعتضاد به نقل، در فرق میان اراده خدا و بندگان..... ۹۴
- ب) بقای نفس پس از بدن..... ۹۵
- ج) امکان تناسخ ملکوتی..... ۹۶
۳. توحید ذاتی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت..... ۹۹
- درآمد..... ۹۹
- معنای لغوی و اصطلاحی ذات..... ۱۰۰
- عدم امکان دسترسی به حقیقت ذات..... ۱۰۲
- معنای توحید ذاتی..... ۱۰۴
۱. توحید احدی..... ۱۰۴
۲. توحید واحدی..... ۱۰۴

۱۰۵	فرق توحید احدی و توحید واحدی
۱۰۸	توحید احدی در حکمت متعالیه
۱۰۹	اقسام ترکیب
۱۰۹	۱. ترکیب از ماده و صورت
۱۱۰	۲. ترکیب از جنس و فصل
۱۱۰	۳. ترکیب از وجود و ماهیت
۱۱۱	۴. ترکیب از وجدان و فقدان
۱۱۱	۵. ترکیب شیمیایی
۱۱۲	۶. ترکیب مقداری
۱۱۲	ادله توحید احدی
۱۱۳	۱. حقیقت واجب‌الوجود، ائیت محض است
۱۱۶	۲. نیاز مرکب به اجزا
۱۱۷	۳. اگر ذات واجب مرکب باشد، از سه حال خارج نیست
۱۱۸	۴. نفی اجزای مقداری
۱۱۹	بساطت ذات، نتیجه توحید احدی
۱۲۰	توحید احدی در قرآن و روایات و تحلیل حکمت متعالیه
۱۲۰	۱. کلمه مقدس «الله»
۱۲۱	۲. سوره توحید
۱۲۲	۳. خدای نامحدود
۱۲۴	توحید واحدی در حکمت متعالیه
۱۲۵	اقسام واحد و معنای واحد بودن خدا
۱۲۸	ادله توحید واحدی
۱۲۹	۱. برهان مشهور بر توحید واحدی
۱۳۱	الف) شبهه ابن کَمُونَه
۱۳۲	ب) پاسخ شبهه بر اساس حکمت متعالیه
۱۳۴	۲. برهان صدیقین
۱۳۶	۳. بسیط‌الحقیقه کلّ الاشیاء و لیس بشیء منها
۱۴۰	توحید واحدی در قرآن و روایات و تحلیل حکمت متعالیه
۱۴۱	۱. سه برهان در یک آیه

۲. برهان تمناع ۱۴۲
۳. برهان فُرجه ۱۴۴
۴. وحدت حَقّه در آیات و روایات ۱۴۵
- الف) آیات ۱۴۵
- یکم: الواحد القهار ۱۴۶
- دوم: ثالث ثلاثه یا رابع ثلاثه ۱۴۷
- ب) روایات ۱۴۹
- یکم: اقسام وحدت در کلام امیرالمؤمنین علیه السلام ۱۴۹
- دوم: وحدت حَقّه در نهج البلاغه ۱۵۰
- اثرپذیری حکمت متعالیه از قرآن و سنت در توحید ذاتی ۱۵۲
۴. توحید صفاتی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت ۱۵۵
- درآمد ۱۵۵
- معنای لغوی و اصطلاحی صفت ۱۵۶
- صفات الهی و فرق آنها با صفات ممکنات ۱۵۸
- تفاوت صفت و اسم ۱۶۰
- معانی توحید صفاتی ۱۶۲
- اقوال و انظار در توحید صفاتی ۱۶۴
۱. معتزله ۱۶۵
۲. اشاعره ۱۶۶
۳. متکلمان امامیه ۱۶۸
۴. مشهور فلاسفه و حکما ۱۶۸
۵. دیدگاه حکمت متعالیه ۱۷۰
- تقسیم صفات الهی در حکمت متعالیه ۱۷۱
۱. تقسیم صفات به اعتبار جمال و جلال ۱۷۱
- الف) صفات ثبوتیه ۱۷۲
- یکم: ثبوتیه حقیقیه ۱۷۲
- دوم: ثبوتیه اضافیه ۱۷۳
- ب) صفات سلبيه ۱۷۴
۲. تقسیم صفات به اعتبار ذات و فعل ۱۷۵
- الف) صفات ذاتیه ۱۷۵

- ب) صفات فعلیه ۱۷۵
- ادله توحید صفاتی ۱۷۸
۱. دلیل نقضی ۱۷۸
- الف) لزوم خالی بودن ذات از صفات کمال در صورت عدم عینیت ۱۷۸
- ب) لزوم اشرفیت ذات از ذات با فرض زیادت صفات ۱۷۹
- ج) لزوم تکثر در ذات با فرض زیادت صفات ۱۷۹
- د) عدم عینیت، مساوی با جسمانیت است ۱۸۰
۲. دلیل حلی ۱۸۰
- الف) اثبات عینیت از طریق اصالت وجود ۱۸۰
- ب) صفات حقیقیه، عین حقایق وجودیه ۱۸۱
- ج) عینیت، مساوی با اکملیت ذات ۱۸۲
- تحلیل و بررسی روایات نافی صفات ذات ۱۸۳
۱. نفی صفات محدود ۱۸۵
۲. محو اوصاف در مقام احدیت ۱۸۶
۳. نفی زیادت صفات بر ذات ۱۸۶
۴. عجز از درک صفات الهی ۱۸۷
- توحید صفاتی در قرآن و سنت و تحلیل حکمت متعالیه ۱۸۸
۱. احدیت و صمدیت و توحید صفاتی ۱۸۹
۲. توحید صفاتی در آیه‌الکرسی ۱۹۰
۳. فوق هر صاحب علمی، علیمی وجود دارد ۱۹۱
۴. توحید صفاتی در خطبه امیرالمؤمنین علیه السلام ۱۹۲
- اثربرداری حکمت متعالیه از قرآن و سنت در توحید صفاتی ۱۹۴
۵. توحید افعالی در حکمت متعالیه و اثربرداری از قرآن و سنت ۱۹۷
- درآمد ۱۹۷
- معنای لغوی و اصطلاحی فعل ۱۹۸
- مراد از افعال الهی چیست؟ ۲۰۰
- ویژگی‌های افعال الهی ۲۰۳
۱. تخلف ناپذیری فعل از اراده ۲۰۳
۲. دوام ۲۰۷

۳. اختیار ۲۰۸
۴. حکمت ۲۱۰
۵. شأنی از شئون او ۲۱۲
- اقوال و انظار در توحید افعالی ۲۱۳
۱. معتزله ۲۱۴
۲. اشاعره ۲۱۷
۳. متکلمان امامیه ۲۱۹
۴. مشهور حکما و فلاسفه ۲۲۲
- الف) تحلیل توحید افعالی بر اساس علیت طولی ۲۲۳
- ب) تحلیل توحید افعالی بر اساس علت حقیقی و علت‌های اعدادی ۲۲۵
۵. دیدگاه صدرائیان و سه مؤلفه مهم آن ۲۲۸
- الف) نظام علی و معلولی عالم ۲۲۹
- ب) وحدت جهان آفرینش ۲۳۴
- ج) چگونگی فاعلیت خداوند ۲۳۷
- تحلیل دقیق از توحید افعالی ۲۴۱
- تمثیل انفسی ۲۴۲
- شعر زیبای مولوی در توحید افعالی ۲۴۵
- اقسام توحید افعالی ۲۴۵
- توحید افعالی در قرآن و سنت و تحلیل حکمت متعالیه ۲۴۷
۱. خداوند، خالق شما و اعمالتان ۲۴۷
۲. «مارمیت اذ رمیت»، رمز مخفی توحید ۲۴۸
۳. همه چیز از جانب خداست ۲۴۹
۴. خدا با همه چیز است ۲۵۰
- براهین حکمت متعالیه بر توحید افعالی و استفاده از قرآن و سنت ۲۵۱
۱. صفت قیوم ۲۵۲
۲. یخلاق ما یشاء ۲۵۴
۳. تجلی حضرت حق ۲۵۶
۴. افاضه وجود و آثار آن ۲۵۷
- اثرپذیری حکمت متعالیه از قرآن و سنت در توحید افعالی ۲۵۸

توحید افعالی و پاسخ به شبهات	۲۵۹
۱. توحید افعالی و مسئله شرور	۲۵۹
الف) دوگانه پرستی	۲۶۱
ب) شر، عدمی است	۲۶۱
ج) راه‌حل‌های دیگر	۲۶۵
۲. توحید افعالی و قاعده الواحد	۲۶۶
۳. توحید افعالی و اختیار انسان	۲۶۹
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۲۷۱
۱. قرآن و سنت، روح حاکم بر حکمت متعالیه	۲۷۱
۲. بازگشت توحید صفاتی و افعالی به توحید ذاتی	۲۷۴
۳. گذر از توحید واجب و رسیدن به توحید وجود	۲۷۶
کتاب‌نامه	۲۷۹

مقدمه

مهم‌ترین مسئله‌ای که در مبحث خداشناسی، پس از اثبات ذات باری تعالی، مطرح می‌شود، مسئله توحید و یگانگی آن ذات مقدس است. از این رو، قرآن کریم بر آگاهی تحقیقی روی این مسئله بسیار تأکید کرده و به پیامبرش چنین دستور می‌دهد: «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»^۱. روایات نیز پس از معرفت به وجود حق تعالی، اصل و ریشه را مسئله توحید دانسته‌اند؛ امام رضا علیه السلام در این باره می‌فرماید:

اول عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ وَ أَصْلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ؛^۲ نخستین گام

پرستش خدا، شناخت اوست و پایه شناخت خدا یگانگی اوست.

فلسفه اسلامی همین مسیر را پیموده است. منتها به نظر می‌رسد در ابتدای راه، توفیق چندانی در ارائه بحث نداشته است؛ اما هر چه زمان می‌گذشت با سبک و سیاقی خاص، طرح مباحث توحید صورت می‌گرفت، تا این‌که در قرن یازدهم، با ظهور حکمت متعالیه ملاصدرای شیرازی، روند

۱. «پس بدان که معبودی جز «الله» نیست» (محمد، آیه ۱۹).

۲. محمد بن علی بن بابویه صدوق، التوحید، ترجمه: محمدعلی سلطانی، ص ۳۸.

بحث تغییر کرد. وی با توجه به اصل اصالت وجود و مسائل متفرع بر آن، و هم‌چنین با استعانت از قرآن و سنت در نوشته‌های فلسفی، تفسیر قرآن و شرح اصول کافی، مطالبی بس عمیق را درباره مباحث الهیات بالمعنی الأخص و مبحث توحید، پیش‌روی آیندگان قرار داد.

موفقیت ملاصدرا در ارائه آن مباحث خاص و ویژه، عوامل گوناگونی دارد که پرداختن به همه آن‌ها از عهده این مقال خارج است، اما از نقش قرآن و سنت در این موفقیت نباید غفلت شود. موضوع و مسئله مراتب توحید الهی، شاهد خوبی است جهت اثبات ادعای الهام‌گیری و اقتباس حکمت متعالیه از قرآن و سنت، چراکه فلسفه صدرایی در این قسمت بیشتر رنگ و بوی قرآنی و روایی به خود گرفته است.

بخشی از حکمت متعالیه با عنوان «الهیات بالمعنی الأخص»، از خداوند تبارک و تعالی، ذات واحد او، صفات و افعالش بحث می‌کند. در این میان، مبحث توحید نظری جایگاه خاصی دارد و به صورت گسترده بررسی شده است؛ به گونه‌ای که اقسام و مراتب توحید نظری، یعنی توحید در ذات، صفات و افعال به تفصیل، موضوع سخن واقع شده است.

از سوی دیگر، پیش از فلاسفه و حکما، متون اصلی دین مبین اسلام مملو از آیات و روایاتی‌اند که به مسئله توحید الهی و مراتب آن، اشاره کرده‌اند.

با توجه به این دو امر، یعنی مطرح شدن مراتب توحید نظری در حکمت متعالیه از سوی وی و هم‌چنین وجود مباحث عمیق در منابع دینی در همین موضوع، نمی‌توان از تأثیر متون دینی بر افکار و اندیشه‌های فلاسفه‌ای چون ملاصدرا و پیروان وی، چشم‌پوشی کرد و پنداشت که خود فلاسفه به تنهایی و بدون کمک گرفتن از قرآن و سنت به این مطالب دقیق درباره مراتب توحید، رسیده‌اند.

با توجه به این امور، کتاب حاضر با عنوان «مراتب توحید الهی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت (روایات)» انتخاب گردیده و در پنج فصل به نگارش درآمده است:

فصل اول طبق معمول، به مباحث کلی، توضیح مفاهیم به کاررفته در تحقیق و مبانی بحث، اختصاص یافته است. سپس فصلی را با عنوان «اثرپذیری حکمت متعالیه از قرآن و سنت» گشوده‌ایم تا در آن متأثر بودن حکمت متعالیه را از این دو منبع گرانبهای اسلامی، با بیان شواهدی از خود حکمت متعالیه به اثبات برسانیم. در این فصل، چگونگی اثرپذیری حکمت متعالیه را از قرآن و سنت دو گونه می‌دانیم؛ یکی الهام و اقتباس و دیگری به گونه استشهاد.

مباحث اصلی تحقیق را از فصل سوم شروع کرده‌ایم و ذیل عنوان «توحید ذاتی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت»، اولین مرتبه توحید الهی را از نظر و نگاه حکمت متعالیه بررسی نموده، در آنجا توحید ذاتی و دو قسم آن را مطرح کرده و در پایان به نقش قرآن و سنت در این موضوع اشاره کرده‌ایم.

در ادامه، دومین مرتبه توحید، یعنی توحید صفاتی را تحت عنوان «توحید صفاتی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت» طرح کرده و در این‌جا نیز مواردی از استفاده‌های حکمت متعالیه از منابع اسلامی بازگو شده است.

در فصل پایانی، به خاطر اهمیت مرتبه توحید افعالی، بیشترین حجم را به این امر اختصاص داده و عنوان آن را این‌گونه انتخاب کردیم: «توحید افعالی در حکمت متعالیه و اثرپذیری از قرآن و سنت». در این فصل، تحلیل دقیق و منطقی حکمت متعالیه را از توحید افعالی بیان کرده

و بیشترین نقش را در این موضوع نیز به قرآن و سنت داده‌ایم. در انتها «جمع‌بندی و نتیجه‌گیری» نهایی را بیان کرده‌ایم.

در این جا ذکر این نکته را بر خود لازم دانسته و می‌گوییم: نسبت آنچه به رشته تحریر درآوردم، در کنار آنچه باقی مانده و به آن‌ها نرسیده‌ام، نسبت نقص به کمال و قطره به دریاست:

حوض با دریا اگر پهلو زند خویش را از بیخ هستی بَرکند^۱
 خواجه‌نصیرالدین طوسی رحمته‌الله با آن همه تبحر علمی، در مقام عجز از ادراک توحید گوید:

در مدت هشتاد سال دوره حیات خود، همین قدر دانستم که این مصنوع محتاج به صانعی می‌باشد و بس! با وجود این، باز هم یقین پیره‌زنان کوفه زیادت‌تر از یقین من است!^۲

و این جاست که آن بیت مشهور فردوسی به ذهنم خطور می‌کند:
 جهان را بلندی و پستی تویی ندانم چه‌ای، هر چه هستی تویی^۳
 با سپاس فراوان از همه کسانی که با کرامت و شفقت مرا در به ثمر رسیدن این کتاب یاری کردند؛ به‌ویژه از استاد بزرگوارم حجت‌الاسلام‌والمسلمین دکتر محمدمهدی گرجیان - زیده عزه - که اگر راهنمایی‌های ایشان نبود، این کتاب به سرانجام نمی‌رسید و از استاد عزیزم حجت‌الاسلام‌والمسلمین محسن غروی‌ان - دامت برکاته - که از نکته‌آموزی‌های ایشان درس‌ها آموختم.

۱. جلال‌الدین محمد (مولوی)، مثنوی معنوی، ص ۳۱۱.

۲. ر.ک: سیدمحمد محسن حسینی تهرانی، مطلع أنوار، ج ۱، ص ۲۴۷.

۳. ر.ک: محمودرضا افتخارزاده، تدوین موضوعی شاهنامه، ص ۴۹.